

Αξιότιμε κ. Διευθυντά,

Δίχως νὰ προτίθεμαι νὰ καταχρασθῶ τὴν φιλοξενίαν τοῦ «Ἐφημερίου», ζητῶ τὴν ἀνοχήν σας ὅπως δευτερολογήσω ἅπαξ, μετὰ τῆς μεγαλυτέρας δυνατῆς συντομίας, διὰ νὰ ὀλοκληρώσω τὴν σκέψιν μου ἔναντι τοῦ σεβαστοῦ καὶ διακεκριμένου συνομιλητοῦ μου, Καθηγητοῦ κ. Παναγιώτου Σκαλποῦ, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ εὐλικρινῶς, διότι ἐδέχθη νὰ ἀπαντήσῃ εἰς ἀντιρρήσεις μου.

Ἡ διατύπωσίς μου θὰ εἶναι σχολαστική, ὄχι ἐπειδὴ ὑπερεκτιμῶ τὸν σχολαστικισμόν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ συζήτησις μας ἀφορᾷ εἰς τὴν λειτουργικὴν στοιχειώσιν, ἡ ὁποία μόνον σχολαστικῶς προσεγγίζεται. Ἡ προσέγγις δὲ αὐτῆ –συνήθης καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς Οἰκουμενικὰς Συνόδους– εἶναι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις πρὸς ἀποφυγὴν ἐνδεχομένης ἐρμηνευτικῆς αὐθαιρεσίας, κατὰ τὴν μετασχολαστικὴν ἀνάπτυξιν τῆς λειτουργικῆς θεολογίας.

α') Καίτοι τὸ θέμα μας δὲν εἶναι ὁ μακαριστὸς Καθηγητὴς Ἰ. Φουντούλης ἀλλὰ αἱ εὐχαί, θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω ὅτι οὐδεμία πρόθεσις διαστρεβλώσεως τῆς λειτουργικῆς σκέψεως τοῦ Καθηγητοῦ ἐνυπάρχει εἰς τὸ ἄρθρον μου. Μελετῶν κανεῖς, ἐν τῷ συνόλω του, τὸ ἐπίμαχον παράθεμά του εὐκόλως διαπιστώνει ὅτι ὁ Καθηγητὴς δὲν περιορίζεται εἰς μίαν «ἱστορικὴ καταγραφή», ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς μίαν θεολογικὴν καὶ πνευματικὴν ἀξιολόγησιν τῶν προϋποθέσεων ἐκείνων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδράζεται ἡ σύγχρονος ἀπαίτησις τῆς εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν¹. Ἐὰν ἡ ἀξιολόγησις αὐτῆ θεωρῆται ἀσύμβατος πρὸς ἄλλας ἀπόψεις του, προγενεστέρας ἢ μεταγενεστέρας, τοῦτο ὑποδηλώνει μᾶλλον μίαν ἰδικὴν του ἀνακολουθίαν, ὀφειλομένην ὄχι βεβαίως εἰς ἔλλειμμα γνώσεως, ἀλλ' εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ συγκεκριάσῃ «οἰκονομικῶς» τὸ λειτουργικὸν πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς κατὰ τὸ «νέον πνεῦμα» τοῦ συγχρόνου κόσμου ἐπιχειρουμένης λειτουργικῆς μεταρρυθμίσεως.

β') Τὸ κατὰ πόσον θὰ ἦταν «ἀδιανόητο» νὰ ἀναγινώσκειται ἡ εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς μυστικῶς κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, δὲν κρίνεται βάσει ὑποκειμενικῶν θεολογικῶν στοχασμῶν, ἀλλ' ἀπὸ τοὺς «δεκαπέντε

¹ Πρὸβλ. Ἰ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Τὸ πνεῦμα τῆς θείας Λατρείας», *Λειτουργικὰ Θέματα*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 20-36.

αἰῶνας μυστικῆς ἀναγνώσεως τῆς Αναφορᾶς»², κατὰ τοὺς ὁποίους οὐδὲν τὸ «ἀδιανόητον» ἐπεσήμανε ἡ Ἐκκλησία.

γ') Τὸ «κοινόν», ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρύπτει ὁ ἅγιος Μάξιμος τὴν εὐχὴν τῆς Αναφορᾶς, δὲν περιορίζεται εἰς μόνους τοὺς ἀπίστους καὶ κατηχουμένους –οἱ ὁποῖοι ἔχοντες οὕτως ἢ ἄλλως ἐξέλθει τοῦ ναοῦ δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἦσαν ἡ αἰτία τῆς μυστικῆς ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν– ἀλλὰ συμπεριλαμβάνει ἕν τι μέρω καὶ τὰς ἐκτὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος ἰσταμένας τάξεις τῶν πιστῶν. Ἄλλωστε, ἀποδέκται τῆς ἀποσιωπώσεως τὰ «ἀπόρρητα» «Μυσταγωγίας» δὲν ἦσαν οἱ ἀμύητοι, ἀλλὰ οἱ μοναχοί³. Ὅπως παρατηρεῖ δὲ καὶ ὁ Μ. Βασίλειος, «οἱ τὰ περὶ τὰς Ἐκκλησίας ἐξ ἀρχῆς διαθεσμοθετήσαντες Ἀπόστολοι καὶ Πατέρες, ἐν τῷ κεκρυμμένῳ καὶ ἀφθέγκτῳ τὸ σεμνὸν τοῖς μυστηρίοις ἐφύλασσον. Οὐδὲ γὰρ ὅλως μυστήριον, τὸ εἰς τὴν δημῶδη καὶ εἰκαίαν ἀκοὴν ἔκφορον». Πρότυπον δὲ τῆς ἀποστολικῆς αὐτῆς θεσμοθετήσεως τοῦ «ἀθεάτου» καὶ «ἀνηκούστου» –ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται καὶ εἰς «τὰ τῆς ἐπικλήσεως ῥήματα»– ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον, τὸ παράδειγμα τῆς ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως σοφῶς θεσμοθετηθείσης ἀποκρύψεως τῶν τελουμένων κατὰ τὴν Λατρείαν, ὅχι μόνον ἔναντι τῶν βεβήλων, ἀλλὰ καὶ ἔναντι τοῦ πιστοῦ λαοῦ, κατ' ἀναλογίαν τῶν τάξεων τῆς θεόθεν καθωρισμένης ἱεραρχήσεώς του⁴. Τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν ἐμφαίνει ἐναργέστερα ὁ ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης⁵, ὁ ὁποῖος διευκρινίζει ὅτι ἡ τέλεσις τοῦ μυστηρίου διαφυλάσσεται «κεκρυμμένη» καὶ «ἀφθεγκτος» καὶ ἀπὸ αὐτὸν ἀκόμη τὸν πιστὸν «ἱερὸν λαὸν» τοῦ Κυρίου, ἔτι δὲ καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς μοναχοὺς, οἱ ὁποῖοι εἶναι μέλη «τάξεως πασῶν ὑψηλοτέρας»: ἐξ οὗ καὶ ἐλέγχει τὸν μοναχὸν Δημόφιλον ὅτι, ἐνῶ «οὔτε εἶδεν οὔτε ἤκουσεν οὔτε ἔχει τι τῶν προσηκόντων τοῖς ἱερεῦσιν», ἀπετόλμησε νὰ εἰσέλθῃ «ἐπὶ τὰ ἔσω τῶν θείων παραπετασμάτων», (ὅπου μόνον «οἱ περὶ τὸ θεῖον ... ἕστηκότες

² R. TAFT, "Was the Eucharistic Anaphora Recited Secretly or Aloud? The Ancient Tradition and What Became of It", *Worship Traditions in Armenia and the Neighboring Christian East*, [Avant Series 3], Crestwood, New York, 2006, σ. 56, σημ. 141, (παρ' ὅτι δὲν εἶναι καὶ θιασώτης τοῦ «μυστικῶς»).

³ R. BORNET, *Les commentaires byzantins de la divine liturgie*, [Archives de l' Orient Chretien 9], éd. Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1966, σ. 101.

⁴ Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, κζ' (ΒΕΠΕΣ 52, 287-288).

⁵ Πρβλ. Ἁγίου ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, Β' 1 (PG 3, 392C).

θυσιαστήριον ὀρῶσι καὶ ἀκούουσι τὰ θεῖα τηλαυγῶς αὐτοῖς ἀνακαλυπτόμενα»), μὲ ἀποτέλεσμα «ἐκπομπευθῆναι τὰ ἅγια»⁶.

δ') Δὲν ἤμπορῶ νὰ συμμερισθῶ ὅτι «τὸ κείμενο (Νεαρά) τοῦ Ίουστινιανοῦ πολὺ σοφὰ ... χαρακτηρίζεται ρωμαλέο», διότι: 1) Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς του ἕως σήμερον, ἂν καὶ συνεκροτήθησαν τόσες Σύνοδοι, «οὐδεὶς ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ δώσῃ σημασίαν» εἰς τὴν προβληματικὴν τοῦ Ίουστινιανοῦ⁷, 2) «Μόνον προσωρινὸν ἀποτέλεσμα εἶχεν, ἂν εἶχεν»⁸, 3) Ἡ θεολογικὴ θεμελίωσίς του περιορίζεται εἰς τὴν ἐπίκλησιν τοῦ ἀσχέτου χωρίου: *Α' Κορ. ιδ' 16-17*, δηλαδὴ εἰς μίαν ἀπλὴν ἐκφορὰν «ἀναλογικοῦ» συλλογισμοῦ, ὁ ὁποῖος συνιστᾷ τὸ «ἀσθενέστερο ὡς πρὸς τὸ βαθμὸ πιθανότητος εἶδος ἀτελοῦς ἐπαγωγῆς», καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔχει μόνον πιθανολογικὴν ἰσχύν⁹. Ἐρείδεται, ἐν ὀλίγοις, ἡ Νεαρά εἰς μίαν πιθανολογίαν καὶ ὄχι εἰς τὴν ἐγκυρότητα ἑνὸς ἀποδεικτικοῦ ἐπιχειρήματος, ἐλλείψει, προφανῶς, ἰσχυρῶν πατερικῶν ἐρεισμάτων, καὶ 4) Ὁ ἴδιος ὁ Θεός, διὰ θαυμαστῶν σημείων, ἀκύρωσεν εἰς τὴν πρᾶξιν τὴν Νεαράν¹⁰.

ε') Συμφωνῶ ὅτι «ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης ... συνδέει τὴν συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὴ θεία Εὐχαριστία μὲ τὸ ἄκουσμα τῶν εὐχῶν», ἀλλὰ ποίων εὐχῶν; Ὁ Ἄγιος ὀρίζει εὐκρινῶς ποίας εὐχᾶς ἐννοεῖ: «τὸν Ἀρχιερέα ὅπου λέγει ... “Εἰρήνη ὑμῖν” ... τὸν ἱερέα ὅπου λέγει, “Εἰρήνη πᾶσι” ... τὸν διάκονον ὅπου αἰτεῖ νὰ μᾶς δοθῇ ἄγγελος εἰρήνης»¹¹. Καί, βεβαίως, δὲν ἐννοεῖ τὰς τελεστικὰς εὐχᾶς, αἱ ὁποῖαι «ἀείποτε μυστικῶς καὶ οὐχὶ ἐκφώνως» ἀναγινώσκονται¹².

ς') Οἱ Βυζαντινοὶ ὑπομνηματισταὶ διὰ τοῦ «μυστικῶς» ἐννοοῦν σαφῶς τὴν μὴ εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ ἀνάγνωσιν τῶν ἱερῶν εὐχῶν, κάτι ποὺ ἀντελήφθησαν ἅπαντες οἱ νεώτεροι μεταφρασταὶ τῶν ἱερῶν αὐτῶν κειμένων, διὸ καὶ ἀπέδωσαν τὸ «μυστικῶς» (καὶ τὸ παράλληλόν του «ἡσύχως») διὰ τῶν: «*secreto*» (*PG 154, 754A*), «*submissa voce*» (*PG 150,*

⁶ Ἁγίου ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Ἐπιστολὴ Η'*, 1 (*PG 3, 1089A*). Πρβλ. *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, Δ' 3, 2, ὅπου σαφῶς δηλώνεται ὅτι καὶ ὁ ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης καθαγιασμὸς τοῦ Μύρου, κρύπτεται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς (*PG 3, 476BC*).

⁷ ΤΑΦΤ, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 39, 45, 56 (σημ. 141).

⁸ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 26.

⁹ Πρβλ. ΕΥ. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Λογικὴ*, ἐκδ. «Νόηση», Ἀθήνα 2008, σ. 198-199 | | Θ. ΒΟΡΕΑ, *Λογικὴ*, ἐκδ. ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1972, τ. Α', σ. 162-163.

¹⁰ *PG 87, 2869-2871*. Πρβλ. Γ. ΦΙΛΙΑΣ, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στὴ λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἐκδ. «Γρηγόρη», Ἀθήνα 1997, σ. 57.

¹¹ Ἁγίου ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Χρηστοθήθεια τῶν Χριστιανῶν*, ἐκδ. «Β. Ρηγοπούλου», Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 311-312.

¹² Ἁγίου ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Πηδάλιον*, ἐκδ. «Ἀστήρ», Ἀθήναι 1976, σ. 645.

399D), «σιωπηρῶς» (Π. ΧΡΗΣΤΟΥ: «*Ἁγίου Νικολάου Καβάσιλα, Ἔργα*», ΕΠΕΦ 22, σσ. 93, 133), «μὲ χαμηλὴ φωνή», «σιωπηλὰ» (Α. ΓΑΛΙΤΗΣ: «*Ἁγίου Νικολάου Καβάσιλα, Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*», Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 61, 120), «en secret» (R. BORNET, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 166), «silencieusement», «à voix basse» (S. SALAVILLE: «*Nicolas Cabasilas, Explication de la divine Liturgie*», SC 4bis, σσ. 122, 221), κ.ἄ. Οὐδεὶς ποτὲ τὸ «μυστικῶς» μετέφρασε διὰ τοῦ «μυσταγωγικῶς», διότι ἀντελαμβάνοντο ὅτι ὁ ἱερεὺς «μυσταγωγεῖται ... καὶ μόνος μόνῳ προσλαλεῖ Θεῷ μυστήρια», καλῶν τὸν λαὸν διὰ τῶν ἐκφωνήσεων νὰ μεθέξη αὐτῆς τῆς μυσταγωγίας (PG 98, 429BC, 436D-437C), οὔτε πάλιν διὰ τοῦ «κατανυκτικῶς», διότι ἔβλεπαν ὅτι, ὁσάκις ἐπιθυμοῦν οἱ ὑπομνηματισταὶ νὰ δηλώσουν τὴν (οὔτως ἢ ἄλλως) ὀφειλομένην κατανυκτικὴν συστολήν, γράφουν: «μυστικῶς μετ' εὐλαβείας» (PG 155, 684CD).

ζ') Τὸ «μυστικῶς» τῶν εὐχῶν τῆς θείας Λειτουργίας δὲν μαρτυροῦν μόνον «οἱ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία ἔντυπες ἐκδόσεις» ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα εὐχολόγια τῶν Θ', Γ' καὶ ΙΑ αἰώνων, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸν περίφημον Βαρβερινὸν Κώδικα¹³.

η') Ὁ Εὐστράτιος Ἀργέντης, κάθε ἄλλο παρὰ ὑπαινισσόμενος ὅτι ἢ μὴ εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν μεταβάλλει τὴν θείαν Λειτουργίαν εἰς μίαν λατινικοῦ τύπου «ιδιωτικὴ ὑπόθεση», διευκρινίζει σαφῶς ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται ἢ κατ' ἰδίαν προσευχὴ καθ' ὄν χρόνον «ὁ διδάσκαλος διδάσκει, ὁ ἀναγνώστης ἀναγινώσκει, ὁ ψάλτης ψάλλει». Συνεπῶς, «ἔγλημα ἁμαρτίας» θεωρεῖ τὸ νὰ καταφρονοῦνται «αἱ προσευχαὶ καὶ αἱ θεῖαι Γραφαὶ καὶ τὰ λοιπὰ ἀναγνώσματα ... (τὰ ὅποια) ἐκφώνως καὶ τρανῶς ἀναγινώσκονται», καὶ ὄχι βεβαίως τὸ νὰ μὴν ἀκούωνται αἱ ἱερατικαὶ εὐχαί, τὴν μυστικὴν ἀνάγνωσιν τῶν ὁποίων σταθερῶς ὑπερασπίζεται, ὡς ἐξ ἀρχῆς θεσμοθετηθεῖσαν καὶ διαχρονικῶς ἰσχύουσαν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν¹⁴.

θ') Συμφωνῶ ἀπολύτως μετὰ τοῦ σεβαστοῦ Καθηγητοῦ περὶ τοῦ ἀπαραδέκτου τῆς «urbi et orbi» μεταδόσεως τῆς θείας Λειτουργίας, ἢ ὅποια, χάριν μιᾶς «κοντόφθαλμης» ποιμαντικῆς οἰκονομίας, καταστρατηγεῖ ὀλόκληρον τὴν λειτουργικὴν θεολογίαν τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο καὶ θεωρῶ ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην ἐμμονῆς εἰς τὴν

¹³ BORNET, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 166 || TAFT, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 44 || Δ. ΜΩΡΑΪΤΗΣ, *Ἐπίτομος Λειτουργικὴ, μέρος Α', Γενικόν*, Ἀθῆναι 1966, σ. 54.

¹⁴ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ ΑΡΓΕΝΤΗ, *Σύνταγμα κατὰ ἀζύμων*, ἐν Ναυπλίῳ 1845, σσ. 78-79, 82, 87-88, 92, 98, 115, 126-127, 132, 135, 163, 164.

παράδοσιν τοῦ ἀπορρήτου, ὥστε ἡ Ἐκκλησία νὰ διαφυλάξῃ τὴν ἱερότητα
τῶν μυστηρίων τῆς ἀπὸ κάθε μορφῆς ἐκπόμπευσιν.

Μετὰ τιμῆς,
ἀρχιμ. Νικόδημος Μπαρούσης,
Ἱ. Μονὴ Χρυσοποδαριτίσσης - Νεζερωῶν.